

Χώρας αειχώρος

ΚΕΙΜΕΝΑ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑΣ, ΧΩΡΟΤΑΞΙΑΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

ΤΟΜΟΣ 1
VOLUME 1

ΤΕΥΧΟΣ 1
ISSUE 1

ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 2002
NOVEMBER 2002

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ - Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

ΚΟΚΚΩΣΗΣ ΧΑΡΗΣ

ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΔΗΜΗΤΡΗΣ

ΓΟΥΣΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ

ΜΠΕΡΙΑΤΟΣ ΗΛΙΑΣ

ΠΕΤΡΑΚΟΣ ΓΙΩΡΓΟΣ

ΠΑΠΠΙΑΣ ΒΑΣΙΛΗΣ

ΔΕΦΝΕΡ ΑΛΕΞΗΣ

ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Αραβαντινός Αθανάσιος	- ΕΜΠ
Ανδρικόπουλος Ανδρέας	- Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Βασενχόβεν Λουδοβίκος	- ΕΜΠ
Γιαννακούρου Τζίνα	- ΥΠΕΧΩΔΕ
Γιαννιάς Δημήτρης	- Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Δελλαδέτσιμας Παύλος	- Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Δεμαθάς Ζαχαρίας	- Πάντειο Πανεπιστήμιο
Ιωαννίδης Γιάννης	- Tufts University, USA
Καλογήρου Νίκος	- ΑΠΘ
Καρύδης Δημήτρης	- ΕΜΠ
Κοσμόπουλος Πάνος	- ΔΠΘ
Κουκλέλη Ελένη	- University of California, USA
Λαμπριανίδης Λόης	- Πανεπιστήμιο Μακεδονίας
Λουκάκης Παύλος	- Πάντειο Πανεπιστήμιο
Λουρή Ελένη	- Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Μαντουβάλου Μαρία	- ΕΜΠ
Μελαχροινός Κώστας	- University of London, Queen Mary, UK
Μοδινός Μιχάλης	- Εθν. Κέντρο Περιβ. και Αειφ. Ανάπτυξης (ΕΚΠΙΑΑ)
Μπριασούλη Ελένη	- Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Παπαθεοδώρου Ανδρέας	- University of Surrey, UK
Πρεβελάκης Γεώργιος-Στυλ.	- Universite de Paris I, France
Φωτόπουλος Γιώργος	- Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Χαστάογλου Βίλμα	- ΑΠΘ

Διεύθυνση:

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας

και Περιφερειακής Ανάπτυξης

Περιοδικό ΑΕΙΧΩΡΟΣ

Πεδίον Άρεως, 38334 ΒΟΛΟΣ

<http://www.prd.uth.gr/aeihoros> e-mail: aeihoros@prd.uth.gr

τηλ.: 24210 – 74456 fax: 24210 - 74380

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

Επιστημονικό Περιοδικό

αειχώρος

Επιμέλεια έκδοσης: Άννα Σαμαρίνα - Παναγιώτης Πανταζής
Σχεδιασμός εξωφύλλου - Λαγούτ: Γιώργος Παρασκευάς
Εκτύπωση: Αλ. Ξουράφας
Κεντρική διάθεση: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας

Περιεχόμενα

Αειχώρος - αναζητώντας σκέψεις για το σχεδιασμό και την ανάπτυξη στο χώρο	4
Αραβαντινός Α.	6
Δυναμικές και σχεδιασμός κέντρων στην πόλη των επόμενων δεκαετιών - πρὸς συγκεντρωτικά ή αποκεντρωτικά σχήματα;	
Βασενχόβεν Λ.	30
Η δημοκρατικότητα του σχεδιασμού του χώρου και η αμφισβήτηση του ορθολογικού "μοντέλου"	
Πρεβελάκης Γ.	50
Ο μητροπολιτικός σχεδιασμός στην Ελλάδα: η περίπτωση της Αθήνας.	
Φωτόπουλος Γ., Γιαννιάς Δ. και Λιαργκόβας Π.	60
Οικονομική ανάπτυξη και σύγκλιση στους νομούς της Ελλάδας 1970-1994: εναλλακτικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις	
Κάβουρας Μ.	92
Γεωγραφικές οντολογίες και διαλειτουργικότητα	
ΘΕΜΑΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ	
Οικονόμου Δ.	116
Το δεσμικό πλαίσιο της χωροταξίας και οι περιπέτειές του	
Χονδρού - Καραβασίλη Μ.	128
Προς έναν αειφόρο σχεδιασμό του δομημένου περιβάλλοντος: Οικολογική δόμηση	
ΣΤΑΥΡΟΔΡΟΜΙΑ ΤΟΥ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ	
Σκάγιαννης Π.	142
AESOP, Βόλος, 2002	
Μπεριάτος Η.	146
ISOCARP, Αθήνα - Βόλος, 2002	
Ψυχάρης Ι.	156
ERSA, Dortmund, 2002	
ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ	
Δέφνερ Α.	160
Νέα Υόρκη: Μια ταινία ντοκιμαντέρ	
Σερράος Κ.	170
Martin Wentz (επ.), Die kompakte stadt	
ΑΠΟΨΕΙΣ	180
Συνέντευξη με τον Klaus Kunzmann	182
Συνέντευξη με τον Andreas Faludi	190
Louis Albrechts	196
Σκέψεις για το Σχεδιασμό	

Δυναμικές και σχεδιασμός κέντρων στην πόλη των επόμενων δεκαετιών - προς συγκεντρωτικά ή αποκεντρωτικά σχήματα;

Αθανάσιος Αραβαντινός

Ομότιμος Καθηγητής, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο

Περίληψη

Και στο παρελθόν και σήμερα αλλά και στο μέλλον τα κέντρα των πόλεων παρά τις ποικίλες κρίσεις που υπέστησαν και υφίστανται, πιστεύεται ότι θα εξακολουθήσουν να διαδραματίζουν έναν πρωταρχικό ρόλο, όχι μόνο σε τομείς αναπτυξιακούς αλλά ιδιαίτερα σε πολιτιστικούς, κοινωνικούς και επικοινωνιακούς. Το μέλλον τους συναρτάται με το μέλλον των πόλεων στις οποίες θα υπάρχουν ανταγωνιστικές σχέσεις ανάμεσα σε "σενάρια" (α) διατήρησης υφισταμένων ταυτοτήτων και δομών, (β) καινοτομιών και κυρίως (γ) τάσεων ανατροπής καταστάσεων. Μια αναφορά στην περίπτωση της πρωτεύουσας της Ελλάδος δείχνει την ποικιλία αλλά και αναποτελεσματικότητα των μέχρι σήμερα προτάσεων οργάνωσης της πόλης και των κέντρων. Υπάρχει ανάγκη να εξασφαλιστεί η εφικτότητα του σχεδιασμού. Η "αστική διακυβέρνηση" (urban governance) αποτελεί μια ελπίδα προς αυτή την κατεύθυνση. Το ουσιαστικό πάντως χωρικό μοντέλο ανάπτυξης των κέντρων σε κάθε πόλη θα είναι μοναδικό γι' αυτήν και συναρτάται από τις ειδικές συνθήκες, το σχεδιασμό της και κυρίων από τον ανθρώπινο παράγοντα (πολιτικοί, πολεοδόμοι, πληθυσμός).

Λέξεις κλειδιά

Πολεοδομικός σχεδιασμός, κέντρα πόλεων, κεντρικές λειτουργίες, αστική διακυβέρνηση, μέλλον πόλεων, κέντρα ευρύτερης Αθήνας.

Dynamics and planning of the city centers for the following decades - towards centralised or decentralised schemes?

Similar to the past and the present the city centers -despite their several crises- is believed to continue also in the future their primary role, not only in development aspects but mainly in cultural, social and communication ones. Their future is tied up with the future of the cities themselves in which several competitive relationships will exist between the following "scenarios": a) The continuation of existing identities and frameworks, b) The innovative schemes, and mainly c) The subversive tendencies for existing situations. A mention in the case of the capital of Greece shows the diversity but also the ineffectiveness of the existing proposals for the organization of the city and its urban centers. There is a need to ensure the feasibility of the planning. The "urban governance" is a hope towards this direction. The essential planning model for the development of the centers in every city will be exclusively designed for the city itself and is directly related to the special conditions, the planning of the city, and mainly the human aspect (politicians, urban planners and the people).

Keywords

Urban planning, urban centers, central functions, urban governance, urban future, Athens metropolitan region.

Εισαγωγή

Τα κέντρα πόλεων άλλοτε

Το κέντρο της πόλης έπαιζε πάντοτε έναν αποφασιστικό ρόλο και καταλάμβανε μια ιδιαίτερα νευραλγική θέση. Ακόμα και σε προϊστορικούς οικισμούς εντοπίζονται συχνά κεντρικοί χώροι, που πλαισιώνονται από λατρευτικά σύμβολα, εγκαταστάσεις επικοινωνίας, κοινής εργασίας κ.λπ. (Σαρηγιάννης, 1985: 12-27). Με την εξέλιξη των κοινωνικών δομών τα κέντρα ενισχύονται με χώρους άσκησης εξουσίας, πραγματοποίησης ανταλλαγών αγαθών, υπηρεσιών και ιδεών και σταδιακά με εγκαταστάσεις εργαστηρίων, εμπορίου αλλά και πολιτισμού. Χαρακτηριστικές είναι οι λειτουργίες που χωροθετούνται στην αρχαία ελληνική αγορά, στο ρωμαϊκό φόρουμ, στη μεσαιωνική και αναγεννησιακή πλατεία της αγοράς (Marktplatz) κ.ο.κ., καθώς και οι χωρικές και εικαστικές εκφράσεις που τις σηματοδοτούν. Αυτές είναι πολλές φορές τόσο ισχυρές, ώστε να αποτελούν τα βασικότερα σημεία αναφοράς των πόλεων.

Φυσικά τα δεσπόζοντα αυτά στοιχεία σχετίζονται άμεσα όχι μόνο με λατρευτικές ή πολιτιστικές λειτουργίες, αλλά ιδιαίτερα με εναλλασσόμενες πολιτικές, παραγωγικές και οικονομικές προτεραιότητες και επιλογές. Για παράδειγμα, στην παραπάνω πλατεία της αγοράς στο κέντρο της περιτοιχισμένης πόλης του δυτικού μεσαίωνα αρχικά το δεσπόζον

στοιχείο ήταν η "εκκλησία της αγοράς" (Marktkirche). Απέναντι σ' αυτήν προστίθεται κατά την αναγέννηση το Δημαρχείο. Παράλληλα σε περιόδους και σε περιφέρειες απολυταρχικών καθεστώτων επιβάλλονται σε δεσπόζουσα θέση ανάκτορα και κάστρα βασιλέων και ηγεμόνων. Όμως ακολουθούν αργότερα στην καρδιά του κέντρου τα κτήρια των συντεχνιών και λοιπών ομάδων εργαζομένων.

Η βιομηχανική επανάσταση και οι κοσμογονικές εξελίξεις στη παραγωγή και την οικονομία ενισχύουν το ρόλο των κέντρων των πόλεων κατά το 19^ο και το πρώτο ήμισυ του 20^{ου} αιώνα. Εκτός από τη –ταυτόχρονα με τη βιομηχανική επανάσταση– χωροθέτηση ενός μεγάλου μέρους του δευτερογενούς τομέα στα κέντρα, η εντυπωσιακή ενίσχυσή τους οφείλεται κυρίως στον συνεχώς μεταλλασσόμενο τριτογενή τομέα. Το λιανικό εμπόριο διογκώνεται με τα γνωστά μας Grands Magasins (Παρίσι: Galleries Lafayette, Galleries de Printemps κ.ά.), όμως ισχυροποιούνται και οι ποικίλοι χώροι διοίκησης, πολιτισμού κ.λπ..

Ιδιαίτερα κατά τον 20^ο αιώνα επιβάλλονται στα κέντρα οι ογκώδεις χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί και μια πληθώρα κατηγοριών ιδιωτικών επιχειρήσεων από τις πιο επιβλητικές μέχρι τις χιλιάδες των μικρομεσαίων. Παράλληλα τα κέντρα και μέχρι τα μέσα του 20^{ου} αιώνα δεν έπαψαν να εξυπηρετούν την κατοικία και γενικότερα τη διανυκτέρευση. Στα κέντρα συναντούσε κανείς προσφορά κατοικιών ποικίλης ποιότητας, που ανταποκρίνονταν σε διάφορα κοινωνικά επίπεδα και σε αντίστοιχες οικονομικές δυνατότητες του πληθυσμού. Το αυτό ίσχυε και για τις λοιπές εγκαταστάσεις διανυκτέρευσης, όπως π.χ. τα ξενοδοχεία, τα φοιτητικά δωμάτια, οι οίκοι ευγηρίας κ.λπ.. Στο κέντρο προσφερόταν όλη η γκάμα κατηγοριών: από τις πιο πολυτελείς μέχρι τις πιο εξαθλιωμένες.

Η ύπαρξη όλων των παραπάνω λειτουργιών στα κέντρα των πόλεων εξασφάλιζε μια "αρμονική" πολυλειτουργικότητα. Τα χαρακτηριζε μια ανάμειξη των αστικών χρήσεων που γενικά ήταν συμβατές μεταξύ τους, αν και υπήρχαν και εξαιρέσεις, ειδικότερα όπου είχαν εγκατασταθεί οχλούσες μορφές του δευτερογενούς τομέα.

Οι τάσεις υποβάθμισης

Ήδη από το πρώτο ήμισυ του 20^{ου} αιώνα είχε αρχίσει να διεισδύει στις πόλεις το αυτοκίνητο. Η διείσδυση αυτή ήταν ιδιαίτερα έντονη στα κέντρα. Το αυτοκίνητο, πέραν της συμφόρησης που προξένησε, αύξησε και την κινητικότητα του πληθυσμού, διευρύνοντας τα όρια της πόλης (προαστιοποίηση).

Αυτό φάνηκε έντονα μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Από τότε η κατοικία, όντας λιγότερο ανταγωνιστική από άλλες κερδοσκοπικές λειτουργίες και υφιστάμενη τα πλήγματα της περιβαλλοντικής υποβάθμισης –οχλούσες χρήσεις, κυκλοφοριακό–, άρχισε να εγκαταλείπει το κέντρο.

Την ακολούθησαν και άλλες λειτουργίες, ιδίως αυτές που δεν είχαν επιχειρηματικό

χαρακτήρα, αφού δεν ήταν σε θέση να ανταποκριθούν προς τις τιμές γης και ακινήτων (αγοράς και ενοικίασης), οι οποίες εξακολουθούσαν να είναι υψηλές. Όμως δεν άργησαν να εμφανιστούν και σ' αυτές οι πτωτικές τάσεις, αφού νέα κέντρα σ' όλη την υπόλοιπη πόλη, με ευκολότερη προσπέλαση και καλύτερη ποιότητα περιβάλλοντος, άρχισαν να κάνουν την εμφάνισή τους. Τα γνωστά ήδη στις ΗΠΑ από την δεκαετία του '50 Shopping Centers, ήταν μία από τις πολλές αποκεντρωτικές μορφές για το εμπόριο (Agavantinos, 1963: 42-7). Έτσι, από εκείνη την εποχή τα κυρίως κέντρα άρχισαν να εμφανίζουν "προβλήματα επιβίωσης" και συχνά να μαραζώνουν. Πολλοί τότε πρόβλεψαν το "θάνατο" των κέντρων.

Προς αναγέννηση των κέντρων – Η προτεραιότητα στις αναπλάσεις

Όμως η διόγκωση των πόλεων προς όλες τις κατευθύνσεις και σε μεγάλες αποστάσεις ξεπέρασε τις ανάγκες της ζήτησης. Αυτό βέβαια διαπιστώθηκε μόνο στον ανεπτυγμένο κόσμο με τη γνωστή υπογεννητικότητα, ο οποίος με το οικοδομικό "μπουμ" των δύο πρώτων δεκαετιών μετά τον πόλεμο κάλυψε τις στεγαστικές του ανάγκες. Άλλες επεκτάσεις δεν χρειάζονταν πια. Σ' αυτή ακριβώς τη στιγμή ήρθε η πρώτη ενεργειακή κρίση των αρχών του '70. Η απεριόριστη κινητικότητα με την υπερβολική χρήση του αυτοκινήτου αποδείχθηκε ιδιαίτερα εύθραυστη, ενώ παράλληλα η έντονα προαστιοποιημένη πόλη έγινε πολύ δαπανηρή σε χρήμα και χρόνο.

Η μέχρι τότε υποτίμηση –όχι από όλες τις πόλεις αλλά από αρκετές- των μέσων μαζικών μεταφορών (ΜΜΜ), δεν άφηνε πολλά περιθώρια για εξασφάλιση κινητικότητας χωρίς δαπάνες. Η συμπαγής πόλη (compact city) ξανακερδίζει έδαφος. Έτσι το κέντρο στον πυρήνα της εξασφαλίζει προϋποθέσεις αναγέννησης. Όμως εδώ πρέπει να γίνει μια διευκρίνιση σχετικά με τη "συμπαγή πόλη". Προφανώς οι πληθυσμιακές και οικοδομικές πυκνότητες της "συμπαγούς πόλης" είναι μεγαλύτερες από αυτές που χαρακτηρίζουν τα προάστια. Τα τελευταία, ιδιαίτερα στις ΗΠΑ (suburbs) αλλά και στην κεντρική και βόρεια Ευρώπη παρουσιάζουν τιμές συχνά χαμηλότερες από τις τιμές που βρίσκουμε ακόμα και στις ζώνες παραθεριστικών κατοικιών ή αυθαιρέτων στην Ελλάδα. Αντίθετα η "συμπαγής πόλη", τόσο στις εφαρμογές της στην Ευρώπη, όσο και στις θεωρητικές εργασίες ειδικών δεν χαρακτηρίζεται από υπερβολικά υψηλές πυκνότητες και απαράδεκτους συντελεστές δόμησης. Αυτό το βρίσκουμε μόνο στην ελληνική πρακτική και το αναγνωρίζουμε στην Αθήνα σε πολλές περιοχές όπως η Κυψέλη, τα Πατήσια κ.ά..

Άρα η "συμπαγής πόλη" σημαίνει συνεκτικότητα, αστικότητα (urbanity), λειτουργικότητα και δυνατότητες άμεσης επικοινωνίας του πληθυσμού, όχι όμως σταθερότυπα (πυκνότητα, Σ.Δ. κ.λπ.) με ανεπίτρεπτα υψηλές τιμές. Για τούτο ο όρος "συνεκτική πόλη" θα την χαρακτήριζε καλύτερα, ιδιαίτερα σε χώρες όπως η Ελλάδα. Ας προσέξουμε, γιατί εδώ με τον όρο "συμπαγή πόλη" κινδυνεύουμε να ωραιοποιήσουμε την σύγχρονη "τσιμεντούπολη" και

να περιορίσουμε ακόμα περισσότερο τους ελάχιστους ελεύθερους χώρους μίας ήδη "υπερσυμπαγούς πόλης". Βέβαια κάτι τέτοιο δεν ισχύει στα ελάχιστα πραγματικά προάστια/κηπουπόλεις, αλλά ούτε και στις απειράριθμες, εκτός σχεδίου περιοχές αυθαιρέτων. Στις τελευταίες μάλιστα μία τάση προς τη "συμπαγή πόλη" θα ήταν ευπρόσδεκτη, υπό την προϋπόθεση ανάκτησης των δασών και των αγροτικών εκτάσεων (αστικός αναδασμός κ.λπ.).

Αλλά ας επανέλθουμε στο κέντρο της πόλης από την ενεργειακή κρίση μέχρι τα τέλη του '80, για να θυμηθούμε ότι αυτή την εποχή άρχισε η γενικότερη ευαισθητοποίηση για τα περιβαλλοντικά θέματα και για καλύτερη ποιότητα ζωής. Παράλληλα διαμορφώθηκαν οι νεώτερες πολιτικές αναπλάσεων, τόσο των κέντρων όσο και του λοιπού αστικού χώρου, σε αντίθεση με τις πολιτικές επεκτάσεων των προηγούμενων δεκαετιών.

Τέλος την ίδια εποχή διογκώθηκε η αντίδραση ενάντια στον έντονο διαχωρισμό των αστικών χρήσεων που επέβαλαν οι προδιαγραφές της "Χάρτας της Αθήνας" (Le Corbusier, 1957), και που εφαρμόστηκε στις αναπτυσσόμενες χώρες κατά την μεταπολεμική ανοικοδόμηση. Και εδώ όμως χρειάζεται μια διευκρίνιση. Η γνωστή ως "Χάρτα της Αθήνας" διακήρυξη του 4^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής (Αθήνα, 1933), παρ' ότι διατυπώθηκε στην Αθήνα, δεν επηρέασε την Ελληνική πόλη, ούτε γενικότερα, ούτε ως προς το διαχωρισμό των χρήσεων. Οι πόλεις στην Ελλάδα με ελάχιστες εξαιρέσεις εργατικών οικισμών, κηπουπόλεων (π.χ. Ψυχικό, Φιλοθέη, Εκάλη) και κάποιων άλλων ζωνών ειδικών χρήσεων (πανεπιστημιακά campus, μεγάλα τουριστικά συγκροτήματα, στρατώνες), δεν πέρασαν από τη φάση του διαχωρισμού των χρήσεων. Η ανεξέλεγκτη (νόμιμη, νομιμοφανής, ή αυθαίρετη) ανάμιξη συμβατών αλλά και μη συμβατών χρήσεων, στα πλαίσια των γνωστών διαδικασιών αντιπαροχής, οικοπεδεμπορίου κ.λπ., αποτελεί τον κανόνα (Φιλίππιδης, 1990: 192-201· Καρύδης 1995: 237-43). Άρα η νεώτερη τάση για ανάμιξη χρήσεων στην πόλη δεν σημαίνει σε καμία περίπτωση αποδοχή της εμφανιζόμενης ανεξέλεγκτης ανάμιξης των χρήσεων στην Ελληνική πόλη και περαιτέρω ενίσχυσή της.

Όλα τα παραπάνω αποτέλεσαν γενικές απόψεις από τις αρχές του '70. Όμως δεν αρκούσαν για να φέρουν αποτέλεσμα, αν δεν επηρέαζαν τον πολεοδομικό σχεδιασμό και ταυτόχρονα, αν δεν εντάσσονταν σ' αυτόν. Έτσι, ως ένα από τα βασικά αντικείμενα του πολεοδομικού σχεδιασμού αναδείχθηκε στις ανεπτυγμένες χώρες η πολεοδομική ανάπλαση (Αραβαντινός, 1997: 367-99). Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι και στον Τρίτο Κόσμο δεν υπήρχαν και υπάρχουν ανάγκες αναπλάσεων. Το αντίθετο μάλιστα. Εκεί τα πράγματα ήταν και είναι πολύ πιο πιεστικά αλλά και πολύ πιο δύσκολα και απαιτείται –πέραν των οικονομικών πόρων– μια "τοπική" τεχνογνωσία, η οποία στις περισσότερες περιπτώσεις ήταν και είναι ανύπαρκτη. Αντίθετα, η περισσότερο "διεθνοποιημένη" τεχνογνωσία των επεκτάσεων με οργανωμένη δόμηση (Αραβαντινός, 1997: 319-66) θεωρήθηκε, και σε ένα βαθμό εξακολουθεί να θεωρείται, ότι ανταποκρίνεται ταχύτερα στις εκρηκτικές στεγαστικές ανάγκες του Τρίτου Κόσμου.

Εξ' άλλου, στον ανεπτυγμένο κόσμο υπήρχε ήδη και από το παρελθόν σημαντική εμπειρία διαφόρων πτυχών και επί μέρους τομέων των αναπλάσεων. Για παράδειγμα, η απο-

κατάσταση ιστορικών κέντρων είχε ήδη συστηματοποιηθεί από τον 19^ο αιώνα. Ακόμα και σε προγενέστερους χρόνους, όπως για παράδειγμα στην αρχαιότητα αναγνωρίζουμε σημαντικές επεμβάσεις σε κτήρια και υποδομή, που θα μπορούσαμε να τις παραλληλίσουμε με αυτό που σήμερα ονομάζουμε ανάπλαση (Kriesis, 1965: 41-109). Στο άμεσο παρελθόν –αμέσως μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο– οι κυκλοφοριακές παρεμβάσεις, η οργάνωση του συστήματος των μέσων μαζικών μεταφορών, οι πεζοδρομήσεις, η δημιουργία περισσότερων αστικών δημόσιων χώρων, ο εκσυγχρονισμός των δικτύων υποδομής και η προσθήκη νέων, αλλά και οι παρεμβάσεις στον οικοδομικό όγκο, αποτέλεσαν τη ρουτίνα της πολεοδομικής πρακτικής. Τα καινούργια στοιχεία ήταν ο συντονισμός τους, η βελτίωση της οργάνωσης του χώρου, η διόρθωση των πολεοδομικών σταθεροτύπων, η εξέλιξη της τεχνογνωσίας για να επιτευχθεί μειωμένο κόστος, καλύτερο αποτέλεσμα σε λιγότερο χρόνο, και το κυριότερο, η αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων.

Το αποτέλεσμα, πάντως, των αναπλάσεων των κέντρων εκεί που υπήρχαν οι προϋποθέσεις ήταν πολύ ενθαρρυντικό. Όπου μάλιστα υπήρξαν και κάποιοι ειδικοί λόγοι που πίεσαν για παρεμβάσεις αναβάθμισης (π.χ. Κέντρο Μονάχου για τους Ολυμπιακούς του 1972-Αραβαντινός, 1984: 576-77) και επιτεύχθηκε η υλοποίηση του σχεδιασμού, έχουμε εντυπωσιακά αποτελέσματα.

Νεώτερες εξελίξεις και απειλές: κινητικότητα πληθυσμού και "κινητικότητα" κέντρων σε μία μεταλλαγμένη "ελαστική" πόλη

Οι παραπάνω τάσεις και πολιτικές ίσως να είχαν συνεχιστεί αδιατάρακτες μέχρι σήμερα, αν δεν είχαν συμβεί στα τέλη της δεκαετίας του '80 κοσμοϊστορικά γεγονότα. Αυτά συνδέονταν με την κατάρρευση του Υπαρκτού Σοσιαλισμού στην μέχρι τότε Σοβιετική Ένωση και σε άλλες μέχρι τότε κομμουνιστικές χώρες της ανατολικής Ευρώπης και των Βαλκανίων. Οι αλλαγές του πολιτικού χάρτη, το άνοιγμα των συνόρων και η διευκόλυνση της κινητικότητας των πληθυσμών, αύξησε δραματικά τους οικονομικούς μετανάστες προς τις ανεπτυγμένες χώρες. Έτσι η σταθεροποίηση των πληθυσμών των Ευρωπαϊκών πόλεων που είχε διαπιστωθεί κατά την προηγούμενη περίοδο, δεν ισχύει πια. Εξ' άλλου διογκώθηκαν και τα ρεύματα των μεταναστών από άλλες χώρες, ιδίως του Τρίτου Κόσμου ομοίως προς τις ανεπτυγμένες χώρες. Αποτέλεσμα είναι, τα μέχρι τότε περιγράμματα των πόλεων να μην αρκούν για να περιλάβουν τις απαραίτητες αστικές χρήσεις, μεταξύ των οποίων η κατοικία, οι παραγωγικές και λοιπές λειτουργίες, αλλά και οι δραστηριότητες των κέντρων.

Η πόλη μεταλλάσσεται εξ' αιτίας των αναγκών ενός μεταλλασσόμενου πληθυσμού και "εκρήγνυται" για άλλη μία φορά προς απρόβλεπτες κατευθύνσεις. Ο πολυπολιτισμικός αυτός σχηματισμός υφίσταται σχεδόν ταυτόχρονα και άλλες επιρροές (Τέιλορ, 1997). Αυτές προέρχονται από τη μια μεριά από την πληθώρα των τεχνολογικών εξελίξεων, αλλά και από

την άλλη από τις διαδοχικές οικονομικές κρίσεις και τον υψηλό βαθμό ανεργίας, εξ' αιτίας της διαδικασίας αποβιομηχάνισης που είχε αρχίσει από νωρίτερα. Έτσι η πόλη είναι "ρευστή" ως προς τα "ακίνητά" της στοιχεία, όπως οι αστικές επιφάνειες και οι χρήσεις τους, αφού νέοι χώροι, σχεδιασμένα ή απρογραμμάτιστα, προστίθενται σ' αυτήν. Οι καθιερωμένες μορφές των πόλεων αποτελούν παρελθόν. Σήμερα πια συναντάμε χαοτικούς σχηματισμούς που άλλοι τους ονομάζουν "αστικοαγροτικά συνεχή" άλλοι "μεταπόλεις" κ.ο.κ. (Αίσωπος κ.ά., 1997).

Πως "συμπεριφέρονται" τα κέντρα των πόλεων στα πλαίσια αυτών των μεταλλαγών του όλου αστικού χώρου; Κατ' αρχήν φαίνεται, ότι η κατάσταση διαφοροποιείται από χώρα σε χώρα αλλά και από πόλη σε πόλη. Ας σταθούμε για λίγο στον Ελληνικό χώρο. Εδώ, αν θέλαμε να "προσωποποιήσουμε" τα κέντρα, θα λέγαμε ότι οι παντός τύπου εκφράσεις τους αναπτύσσουν μια "κινητικότητα" εφάμιλλη του ανθρώπινου παράγοντα, με τη γνωστή ρευστότητα του.

Περιοχές κατοικίας μετατρέπονται σε ζώνες κεντρικών λειτουργιών, ανενεργά εργοστάσια μεταμορφώνονται σε εμπορικά ή ψυχαγωγικά κέντρα, υπερτοπικοί οδικοί άξονες φορτίζονται με ταινιακές αναπτύξεις καταστημάτων. Παράλληλα εμπορικοί οίκοι αλλά και άλλες μορφές καταστημάτων, τράπεζες, ιδιωτικά γραφεία, πολιτιστικοί οργανισμοί, και ακόμα ο διαρκώς αποκεντρούμενος δημόσιος τομέας δημιουργούν υποκαταστήματα, παραρτήματα, ιδρύουν θυγατρικές, εντάσσονται σε αλυσίδες και δίκτυα, προσπαθώντας να ακολουθήσουν τον παντός τύπου "πελάτη" εκεί που ζει, εκεί που εργάζεται, ή εκεί που ψυχαγωγείται κ.ο.κ. Και αυτός σε μια σχέση "λυκοφιλίας" αγωνίζεται να αποφύγει τις παραπάνω λειτουργίες, αλλά και τις χρειάζεται, κάποτε τις αποζητά, ή και επιβιώνει χάρη σ' αυτές.

Φυσικά, οι κινητικότητες αυτές δεν παρουσιάζονται μόνο στα κέντρα και στις σχετικές μ' αυτά λειτουργίες. Όλη η πόλη και ο περιαστικός χώρος βρίσκονται σε μια κοσμογονική μετάλλαξη. Φυσικές περιοχές και αγροτικές εκτάσεις κατακτώνται από νόμιμες ή αυθαίρετες επεκτάσεις, ρέματα μετατρέπονται σε οικόπεδα και κτίζονται, ή στην "καλύτερη" περίπτωση μεταμορφώνονται σε δρόμους. Ακτές καταλαμβάνονται από κατοικίες παντός τύπου, τουριστικές, ψυχαγωγικές και λοιπές εγκαταστάσεις. Ως εκ τούτου την "κινητικότητα" των κεντρικών λειτουργιών ακολουθεί η "κινητικότητα" και των λοιπών αστικών χρήσεων.

Πέρα όμως από τις μετατοπίσεις των λειτουργιών στο γεωγραφικό χώρο, έχουμε και την εισβολή του ηλεκτρονικού χώρου σε όλες τις μορφές της ζωής και της πόλης (Σκάγιαννης, 1999: 231-45). Όροι όπως γειτνίαση και επικοινωνία αποκτούν νέες "διαστάσεις" πολύ διαφορετικές από τις χωρικές εκφράσεις του παρελθόντος. Είναι χαρακτηριστικό, ότι στην Ελλάδα παρά την καθυστέρηση που εμφανίζεται σε πλήθος καινοτομιών σχετικών με τη βελτίωση της ζωής και την οργάνωση του αστικού χώρου, οι καινοτομίες, οι σχετικές με την ηλεκτρονική επικοινωνία, το διαδίκτυο, το ηλεκτρονικό εμπόριο κ.λπ. δεν άργησαν να γενικευτούν. Τι μένει επομένως ως σημείο/τόπος αναφοράς; Μένουν σήμερα και θα έχουμε αύριο κάποια σταθερά σημεία στην πόλη;

Η υπερπροσφορά κεντρικών λειτουργιών στον ελληνικό χώρο

Η παραπάνω κινητικότητα, άρα και η διασπορά διαφόρων κατηγοριών κεντρικών λειτουργιών επαυξάνεται ειδικότερα στις ελληνικές πόλεις λόγω του παρουσιαζόμενου ρεύματος επενδύσεων σε ακίνητα με έμφαση στις εμπορικές και επιχειρηματικές χρήσεις. Βέβαια κάτι ανάλογο εντοπιζόταν στην Ελλάδα και στο παρελθόν γενικότερα ως προς την οικοδομή. Χαρακτηριστικά είναι τα πλήθη των ημιτελών οικοδομών (εγκαταλελειμμένα γιασιά), οι μη αποπερατωμένοι όροφοι, οι "αναμονές" στις ταράτσες κ.ο.κ..

Ομοίως και σήμερα το οικοδομικό "μπουμ" δεν περιορίζεται στα καταστήματα και τα γραφεία. Υπάρχουν ζώνες στο χώρο, όπου το φαινόμενο τούτο εμφανίζεται και σ' άλλες χρήσεις και κυρίως στην κατοικία, μόνιμη και παραθεριστική. Αιτιολογικό για αυτό είναι η κακή ποιότητα των υφισταμένων κατοικιών (και η άγνοια των δυνατοτήτων ανάπλασης), η αναμονή ρεύματος ξένων τουριστών, παραθεριστών ή και προτιθέμενων να παραμείνουν μόνιμως στη χώρα μας και προερχομένων από τον "πλουσιο βορρά".

Όμως οι επενδύσεις σε εμπορικούς χώρους είχαν πάντοτε πολύ μεγαλύτερες αποδόσεις και οι ελπίδες μαζών είναι, ότι τούτο θα συνεχίζεται στο διηνεκές. Εξ' άλλου τα πρόσφατα πλήγματα που υπέστησαν άλλες μορφές επενδύσεων (Χρηματιστήριο), αλλά και οι προσδοκίες για αύξηση της ζήτησης –λόγω έργων και ιδιαίτερα λόγω προγραμματιζόμενων μεγάλων εκδηλώσεων, όπως π.χ. οι Ολυμπιακοί Αγώνες – ωθεί σε ένα ανεξέλεγκτο εμπορο-γραφειακό "μπουμ". Στην πρωτεύουσα αυτό είναι ευκρινέστατο στην Βόρεια και Ανατολική Αττική και ειδικότερα στα Μεσόγεια, λόγω του νέου αεροδρομίου και των λοιπών έργων.

Ανεξάρτητα από το πλήγμα που δέχονται οι φυσικές περιοχές, οι αγροτικές εκτάσεις αλλά και η εικόνα του χώρου και πέρα από τις σπατάλες για έργα υποδομής, οι ανεξέλεγκτες αυτές πρωτοβουλίες οδηγούν σε οικονομική καταστροφή και τους ίδιους τους επενδυτές. Μήπως επ' αυτού είναι μεγάλη η ευθύνη της κρατικής εξουσίας, αλλά και των ΟΤΑ, που δεν προειδοποιούν τους δρώντες για τις οδυνηρές συνέπειες; Συμβαίνει μάλιστα και το αντίθετο. Οι πάντες διευκολύνονται από την πολιτεία να δράσουν. Έτσι, πρόσφατα εξαγγέλλονται "ευεργετικότερα" μέτρα δόμησης στο βασικό οδικό δίκτυο, σε εκτός σχεδίου περιοχές, ακόμα και σε ρέματα.

Τα Γενικά Πολεοδομικά Σχέδια (ΓΠΣ) επικαιροποιούνται "με ρυθμό χελώνας" και όπου τούτο γίνεται, ακολουθούνται συνήθως οι "τάσεις" (Σερράος, 2000: 27-35). Έτσι χαρακτηρίζονται ως κέντρα πόλης, ή τοπικά κέντρα, ακόμα και οι πιο ατροφικές "συγκεντρώσεις" εμποροβιοτεχνικών χώρων, ενώ με το χαρακτηρισμό "γενική κατοικία" επιτρέπονται ομοίως πλήθος κεντρικών λειτουργιών. Παράλληλα, στις εκτός σχεδίου περιοχές ο θεσμός των ζωνών οικιστικού ελέγχου (ΖΟΕ) αποδείχθηκε ανεπαρκής, ενώ ο νέος θεσμός των ΣΧΟΑΠ (Σχεδίων Χωροταξικής Οργάνωσης Ανοικτών Πόλεων) καθυστερεί να επηρεάσει θετικά τον εξωαστικό χώρο.

Τι επομένως αναμένεται να υποστούν όλες αυτές οι λειτουργίες ή τα προβλεπόμενα για τις λειτουργίες κελύφη που βρίσκονται σε υπερπροσφορά; Απλούστατα, θα μείνουν ανενεργά. Πιθανότατα δηλαδή τα κατασκευαζόμενα να μην χρησιμοποιηθούν ποτέ, ενώ οι ενεργεία χρήσεις θα φυτοζωούν, θα αλλάζουν χέρια, θα χρεοκοπούν. Ειδικά για τα καταστήματα, ήδη διαπιστώνεται τούτο και μάλιστα αναμένεται μια δραματική διαδικασία "απομαγαζοποίησης", (ή αλλιώς "απεμποροποίησης"). Τα κενά καταστήματα θα πολλαπλασιάζονται, όχι τόσο στα καθιερωμένα κέντρα και πάντως όχι στα προσεκτικά αναβαθμιζόμενα, αλλά κυρίως σε πλήθος άλλων εντός και εκτός σχεδίου περιοχών. Άρα, ως παρένθεση ας αναφερθεί εδώ, ότι στις εντός σχεδίου και ιδιαίτερα στις πυκνοδομημένες γειτονιές υπάρχει για την ανάπλαση "πεδίο δράσης λαμπρόν", με την μετατροπή των κενών καταστημάτων, π.χ. σε θέσεις στάθμευσης.

Το μέλλον των πόλεων και των κέντρων τους

Μετά απ' όλα αυτά διερωτάται κανείς: πως αναμένουμε ότι θα εξελιχθούν τα κέντρα στο μέλλον; Η απάντηση στο ερώτημα περνά αναγκαστικά μέσα από δύο άλλες ερωτήσεις:

α) Ποιό είναι το μέλλον των πόλεων γενικότερα και

β) Αν θα κατορθωθεί να υλοποιηθεί –εκ μέρους της ηγεσίας του κάθε τόπου- ένας συντονισμένος σχεδιασμός τόσο στην πόλη, όσο και ειδικότερα στα κέντρα της, ή θα επικρατήσουν οι ανεξέλεγκτοι κανόνες της αγοράς;

Ας αφήσουμε προς το παρόν το δεύτερο ερώτημα για το επόμενο κεφάλαιο και ας σταθούμε στο πρώτο. Τούτο έχει ήδη τεθεί επανειλημμένα, ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια λόγω της αλλαγής του αιώνα που ήταν μάλιστα και αλλαγή χιλιετίας. Έτσι και εμείς έχουμε διερωτηθεί, ποιά θα είναι η πόλη του 21^{ου} αιώνα (Αραβαντινός, 2001: 147-66). Εντάξαμε μάλιστα – ειδικότερα για τον ευρωπαϊκό χώρο- τα πιθανά σενάρια σε τέσσερις ομάδες: α) της ουτοπίας, β) της καινοτομίας, γ) της διατήρησης της ταυτότητας και δ) των ανατροπών (Πίνακας 1).

Τα συμπεράσματά μας για τα παραπάνω σενάρια ήταν συνοπτικά τα εξής:

Κατ' αρχήν μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι τα σενάρια της ουτοπίας δεν θα κατορθώσουν να αναδείξουν γενικευμένες εφαρμογές, τουλάχιστον τις επόμενες δύο με τρεις δεκαετίες. Είναι πιθανότατο για κάποια απ' αυτά να συνεχιστούν οι πειραματισμοί, όμως αυτοί θα εντοπισθούν σε "νησίδες" στο χώρο και δεν θα αποτελέσουν τον κανόνα.

Ως προς τα σενάρια της διατήρησης, προφανώς στην Ευρώπη και ειδικότερα σε πόλεις ή τμήματά τους με συμπαγή ιστορικο-πολιτιστική κληρονομιά και εκτεταμένη αλλά και αναγνωρισμένη έκφρασή της στον αστικό χώρο, η κληρονομιά αυτή θα κρατήσει τη δεσπόζουσα θέση της. Απ' την άλλη μεριά όμως ένα μεγάλο μέρος του αστικού χώρου ανά τον κόσμο αποτελείται από "νέες πόλεις" χωρίς ιστορία και συχνά και χωρίς κουλτούρα. Δυστυχώς

Πίνακας 1. Υποθέσεις-Σενάρια για την Ευρωπαϊκή πόλη του 21ου αιώνα.

1η ΟΜΑΔΑ:

Η ΠΡΑΓΜΑΤΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ "ΟΥΤΟΠΙΑΣ"

Θεωρητικές και ουτοπικές προτάσεις ως προς κατασκευή, δομή, οργάνωση, λειτουργία, μορφή κλπ. της πόλης και των κυρίαρχων στοιχείων της.

Διατυπώθηκαν στον 20^ο αιώνα – ή και παλαιότερα – και αρχίζουν να δοκιμάζονται στον 21^ο αιώνα.

2η ΟΜΑΔΑ:

ΤΑ ΣΕΝΑΡΙΑ ΤΗΣ "ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΑΣ" Ή ΤΗΣ ΓΕΝΙΚΕΥΣΗΣ ΠΡΟΣΦΑΤΩΝ ΔΟΚΙΜΑΣΜΕΝΩΝ ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΣΜΩΝ:

- Λειτουργικών και συνθετικών (οργάνωσης και μορφής χώρου),
- τεχνολογικών και κατασκευαστικών,
- κοινωνικο-οικονομικών και αναπτυξιακών,
- περιβαλλοντικών (αειφορίας κ.α.),
- οργανωτικών και διαχείρισης της πόλης (urban management), κ.ο.κ.

3η ΟΜΑΔΑ:

Η "ΔΙΑΤΗΡΗΣΗ ΤΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ", Η ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΣΕ ΑΛΛΟΙΩΣΕΙΣ, Η ΟΜΑΛΗ ΣΥΝΕΧΕΙΑ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΠΟΛΗΣ.

- Η Ευρωπαϊκή πόλη είναι κτισμένη,
- η ταυτότητά της δεδομένη,
- ο αναγκαίος εκσυγχρονισμός δεν την αλλοιώνει αλλά τη σέβεται,
- οι χρήσεις μπορούν να αλλάζουν, όμως εικόνα, δομές και χαρακτηριστές διατηρούνται.

4η ΟΜΑΔΑ:

ΤΑ ΣΕΝΑΡΙΑ ΤΩΝ "ΑΝΑΤΡΟΠΩΝ", ΤΩΝ ΔΥΝΑΜΙΚΩΝ ΜΕΤΑΛΛΑΓΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΝΑΣΥΝΘΕΣΗΣ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ

1. Οι μεγάλες μετακινήσεις λαών. Ανατροπές στις πληθυσμιακές ισορροπίες (κατάρρευση των θεωριών ως προς τη στασιμότητα του πληθυσμού της ευρωπαϊκής πόλης).
2. Οι κοινωνικο-οικονομικές αναταραχές (ανεργία – διεκδικήσεις – αντικοινωνική συμπεριφορά).
3. Η κατάκτηση της πόλης από την πολυπολιτισμικότητα.
4. Αλλαγές στην παραγωγή (αποβιομηχάνιση), στις εργασιακές θέσεις και στη χρήση του χώρου.
5. Η "δικτυωμένη" πόλη σε αντίθεση με τα "στεγανά" του παρελθόντος. Τα νέα πεδία επικοινωνίας και η παγκοσμιοποίηση.
6. Οι χωρικές ανατροπές:
Από την πόλη στους "χαοτικούς" σχηματισμούς, τη "μετάπολη" και τα "αστικοαγροτικά συνεχή".
7. Επιπτώσεις στα κελύφη από μια ρευστή εναλλασσόμενη "κοινωνία". Η απροσδιοριστία και το ευμετάβλητο των οικοδομικών προγραμματίων. Προς μια συνεχώς προσαρμοζόμενη σε ολόένα και νέες απαιτήσεις πόλη: "κέλυφος για όλες τις δουλειές".
8. Η ανάγκη για επιστροφή ιδεολογιών – Πόλη και πολιτισμός. Το κύριο ζητούμενο: ο "εκπολιτισμός" και ο κοινός κώδικας συμπεριφοράς του "πολίτη" μιας πολυπολιτισμικής πόλης.

Πηγή: Αραβαντινός, 2001: 151-52.

σ' αυτήν την κατηγορία εντάσσεται και ο ελληνικός αστικός χώρος. Ας θυμηθούμε ποιος ήταν ο οικοδομικός πλούτος των ελληνικών πόλεων προπολεμικά και πόσο τούτος πολλαπλασιάστηκε τα τελευταία πενήντα χρόνια, ενώ παράλληλα εξαφανίστηκε το μεγαλύτερο μέρος του προϋπάρχοντος για να ανοικοδομηθεί εκ νέου. Έτσι οι εναπομένουσες επιφάνειες με απαιτήσεις διατήρησης περιορίζονται σε αρχαιολογικούς χώρους, παραδοσιακούς οικισμούς και κάποια διεσπαρμένα στη σύγχρονη πόλη και "απροσάρμοστα" προς αυτήν διατηρητέα κτήρια. Παρ' όλα αυτά "για την τιμή των όπλων" ας δεχθούμε, ότι και στην Ελλάδα τα σενάρια της διατήρησης θα κρατήσουν τη θέση που τους ανήκει. Για τις δύο λοιπές κατηγορίες σεναρίων, δηλαδή της καινοτομίας και των ανατροπών είναι πιθανότατο ότι αυτές θα κυριαρχήσουν στο μέλλον των πόλεων.

Άρα τελικά θα εμφανιστούν στις πόλεις οι τρεις ομάδες, δηλαδή της καινοτομίας, της διατήρησης και των ανατροπών. Όμως οι τρεις αυτές τάσεις είναι μεταξύ τους ανταγωνιστικές. Δηλαδή η κάθε μία θα "κονταροχτυπιέται" και με τις δύο άλλες. Πού θα ισορροπήσει επομένως η κάθε πόλη και ποιοι παράγοντες θα είναι αυτοί που θα της εξασφαλίσουν την καλύτερη δυνατή ισορροπία;

Φυσικά μόνο αν "ισορροπήσει" μια πόλη –αν τούτο είναι δυνατό για κάποιο διάστημα– μόνο τότε θα γίνει αντιληπτός ο "κανόνας" οργάνωσης, "αυτοοργάνωσης" ή αποδιοργάνωσης της. Τότε θα συγκεκριμενοποιηθεί μεταξύ των άλλων και το "σύστημα" των κέντρων της. Πάντως και ως προς τα κέντρα θα "κονταροχτυπηθούν" οι παραπάνω τρεις τάσεις, που και σ' αυτό τον τομέα δρουν ανταγωνιστικά.

Εδώ η διατήρηση ή η παράδοση μπορεί να μην είναι μορφολογική/εκφραστική/φυσιογνωμική. Μπορεί να είναι οργανωτική/σχεδιαστική ή αντίθετα ατομικιστική και κερδοσκοπική. Δεν μπορεί δηλαδή κανείς να αγνοήσει – ιδίως εκεί που εφαρμόστηκαν–θεωρητικές/σχεδιαστικές απόψεις για συστήματα ιεραρχημένων κέντρων (πυραμιδοειδείς συγκρότηση). Απ' την άλλη μεριά, ούτε ο απόλυτος συγκεντρωτισμός των κεντρικών λειτουργιών (μονοκεντρική πόλη), ιδίως εκεί που υπάρχει τέτοια παράδοση, αλλά ούτε και η διείσδυση τους σε άλλες λειτουργίες της πόλης πρέπει δογματικά να αποκλείονται. Βέβαια αυτά όλα εξαρτώνται από τα μοναδικά χαρακτηριστικά της κάθε πόλης. Επομένως στο θεωρητικό επίπεδο αλλά και στην πράξη υπάρχει μια τεράστια ποικιλία καθιερωμένων συγκροτήσεων πόλεων και κέντρων τους.

Όμως και οι καινοτομικές τάσεις θα διεκδικήσουν το μερίδιό τους στις ανακατατάξεις των κέντρων (European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, 1993, 1995 και 1996). Αλλά τι εννοούμε καινοτομίες ως προς τα κέντρα;

Κατ' αρχήν εδώ εμφανίζεται μια πληθώρα νεωτερισμών στην οργάνωση, στη λειτουργία αλλά και στη χωροθέτηση των κέντρων, λόγω των εξελίξεων στην οικονομία, στην διανομή και διάθεση των αγαθών και αντίστοιχα λόγω νέων αναγκών των λοιπών κεντρικών λειτουργιών. Οι νέες κοινωνικές συνθήκες προκαλούν επίσης καινοτομίες. Φυσικά οι τεχνο-

λογικές εξελίξεις έχουν επίσης εφαρμογές στα κέντρα, ενώ παράλληλα πλήθος περιβαλλοντικών καινοτομιών που σχετίζονται με αειφορικούς στόχους, όπως εξοικονόμηση ενέργειας και διαφύλαξη λοιπών πόρων, θα ασκήσουν σημαντικότερη επιρροή στα χαρακτηριστικά των κέντρων.

Μήπως όμως και στο αμιγές πολεοδομικό ή συνθετικό επίπεδο δεν προβλέπονται καινοτομίες; Αυτές μάλιστα είναι ευδιάκριτες και επιβάλλονται ευκολότερα όταν συζητούνται για πόλεις με σχετικά "καθυστερημένες" δομές (οπότε για τις πόλεις αυτές είναι πράγματι καινοτομίες). Αντίθετα σε άλλες, "ταχύτερες" ως προς τις εξελίξεις πόλεις, οι εφαρμογές αυτές μπορεί να μην αποκαλούνται πια καινοτομίες αλλά παρεμβάσεις ρουτίνας. Άρα η έννοια της καινοτομίας στην οργάνωση των κέντρων είναι σχετική, αφού σ' αυτήν μπορεί να περιληφθούν άλλοτε οι πιο αυτονόητες ρυθμίσεις και άλλοτε "εφευρέσεις", τόσο προωθημένες που κάποιος θα τις χαρακτήριζαν ουτοπίες. Για παράδειγμα οι πεζοδρομήσεις σε παλαιά κέντρα ή οι πεζοδρομημένες κεντρικές περιοχές σε νέα κέντρα είναι σήμερα σε μια σύγχρονη πόλη έργα ρουτίνας. Αν όμως σε μια άλλη πόλη τα κέντρα βρίσκονται ακόμα στη φάση της πιεστικής κατάκτησής τους από τα παντός τύπου τροχοφόρα, τότε ο ανασχεδιασμός των κέντρων με σκοπό την πεζοδρόμηση αποτελεί καινοτομία.

Ως προς την τρίτη ομάδα σεναρίων, δηλαδή της ανατροπής, είναι αυτή που ήδη έχει επηρεάσει τις εξελίξεις των κέντρων και δεν είναι τόσο εύκολο να ισχυριστούμε, ότι στο εγγύς μέλλον θα απαλλαγούμε απ' αυτήν. Οι μαζικές μετακινήσεις λαών από τις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες, περιφέρειες, πόλεις, αλλά και από τις παρακαμάζουσες συνοικίες τους προς τις πιο αναπτυγμένες, οι γνωστές διαδικασίες αποβιομηχάνισης και οι ήδη αναφερθείσες, ειδικότερα για την Ελλάδα διαδικασίες "απομαγαζοποίησης" ή "απεμποροποίησης", η απαξίωση πλήθους κατηγοριών γραφειακών χώρων, ο μαρασμός ιστορικών ή άλλων καθερωμένων κέντρων, οι επιπτώσεις της κυκλοφορίας, της ρύπανσης αλλά ακόμα και νέων τεχνολογιών και νέων συμπεριφορών και κυρίως το πλήθος των νέων τρόπων κερδοσκοπίας πάνω στη γη και στην κατανάλωση του χώρου, είναι μερικά από τα φαινόμενα που συγκροτούν τις "ανατροπές" στα κέντρα, όπως και σ' όλη την πόλη.

Είναι φανερό από τα παραπάνω η ανταγωνιστική δράση των τριών ομάδων σεναρίων. Ό,τι επιχειρεί να βελτιώσει η μία το εξουδετερώνει η άλλη. Βέβαια ισχύει και το αντίθετο: ό,τι χαλάει κάποια απ' αυτές ενδέχεται να είναι σε θέση να το αποτρέψει μία από τις άλλες δύο ή και οι δύο μαζί.

Τι είναι αυτό επομένως που μετά από αξιολόγηση θα "κρίνει" αν οι τάσεις που θα γεννηθούν από τα παραπάνω σενάρια είναι καταστροφικές ή βελτιωτικές και θα κατορθώσει να απωθήσει τις πρώτες και να μεγιστοποιήσει τις δεύτερες; Κατά μία εκδοχή το έργο αυτό αναλαμβάνεται από το σχεδιασμό.

Θα παρέμβει ή όχι ο σχεδιασμός στις εξελίξεις;

Ήρθε επομένως η στιγμή να "αντιμετωπίσουμε" το δεύτερο ερώτημα που θέσαμε παραπάνω. Τούτο θυμίζουμε, σχετίζεται με την ύπαρξη και κυρίως το βαθμό αποτελεσματικότητας του πολεοδομικού σχεδιασμού. Ποιος θα είναι ο ουσιαστικός ρόλος που θα αναλάβει ειδικότερα σε κάθε συγκεκριμένη πόλη ο σχεδιασμός σε αντιδιαστολή με τους κανόνες της αγοράς και τις δράσεις των ιδιωτικών πρωτοβουλιών των πολιτών;

Φυσικά σε ένα πρώτο επίπεδο η απάντηση είναι πολιτική: Όπου οι φορείς εξουσίας έχουν ελαστικοποιήσει τον σχεδιασμό και πιστεύουν στο μη σχεδιασμό και στην "θεραπευτική δύναμη" της ελεύθερης οικονομίας, προφανώς ο σχεδιασμός δεν έχει ρόλο να παίξει. Ειδικότερα μάλιστα στα κέντρα των πόλεων, στα οποία οι χρήσεις είναι κατά πλειοψηφία οικονομικές αλλά και η γη είναι ένα κατ' εξοχήν οικονομικό αγαθό, ο ρόλος της οικονομίας της αγοράς είναι καταλυτικός. Έτσι όταν η πολιτική βούληση είναι δουλικά ευθυγραμμισμένη με την οικονομία της αγοράς, ο σχεδιασμός ακόμα και όταν υπάρχει ως θεσμός δεν έχει την αποτελεσματικότητα που θα έπρεπε, εκτός αν ταυτισθεί προς το κρατούν "οικονομικό" ρεύμα.

Απ' την άλλη μεριά όμως, υπάρχουν φορείς εξουσίας, που ενώ γενικά είναι προσαρμοσμένοι προς την οικονομία της αγοράς, όπως εξ' άλλου η μεγάλη πλειοψηφία των δημοκρατικών κυβερνήσεων ανά τον κόσμο, θέτουν και στόχους κοινωνικούς, περιβαλλοντικούς, πολιτιστικούς και άλλους μη αμιγώς οικονομικούς. Άρα, που θα ισορροπήσει η πολιτική ανάμεσα στην οικονομική δράση και το κοινωνικό κράτος είναι μια επιλογή που θα χαρακτηρίσει ιδιαίτερα την κάθε πόλη. Αυτό που πρέπει να γίνει αντιληπτό είναι ότι άλλα κέντρα "γεννά" σε μια πόλη η ανεξέλεγκτη ιδιωτική δράση, με σκοπό το άμεσο οικονομικό όφελος και άλλα όταν πρυτανεύσει το συμφέρον του κοινωνικού συνόλου.

Πέρα όμως από την "πολιτική" απάντηση πάνω στο ερώτημα της παρεμβολής ή μη του σχεδιασμού στις εξελίξεις, υπάρχει και η τεχνοκρατική διάσταση. Διατίθεται πράγματι μια τεχνογνωσία στην πόλη, ικανή όχι μόνο να παράγει σχεδιασμό, αλλά και να τον εφαρμόσει με αποτελεσματικότητα; Η απάντηση επ' αυτού συναρτάται με την ύπαρξη θεσμών και μηχανισμών, κατάλληλων υπηρεσιών αλλά και εξειδικευμένων επιστημόνων.

Όμως, ειδικά ως προς την εφικτότητα, σημαντικό ρόλο, πέρα από τις παραπάνω προϋποθέσεις, παίζει ο ανθρώπινος παράγων που ζει και δρα σε κάθε συγκεκριμένη πόλη, τα πρότυπά του ως προς την ποιότητα ζωής, το σύστημα αξιών του, η συμπεριφορά του. Για παράδειγμα, είναι χαρακτηριστικό, ότι στις μεσογειακές πόλεις η σημασία των κέντρων –όχι η καθαρά ματεριαλιστική αλλά η κοινωνική και επικοινωνιακή– είναι μεγαλύτερη από αυτήν που διαπιστώνεται σε πόλεις της βόρειας Ευρώπης. Εκτός από τους κλιματικούς λόγους, που και αυτοί επηρεάζουν, η διαφορετική νοοτροπία του πληθυσμού έχει καταλυτικό ρόλο στην οργάνωση των κέντρων.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι, πέρα από τα ειδικά χαρακτηριστικά της κάθε πό-

λης (γεωγραφία, μέγεθος, ιστορία, ρόλος, χρήσεις κ.λπ.), υπάρχει ο ανθρώπινος παράγων με τρεις "εκφράσεις" του, που έχει τον πρωταρχικό λόγο στη διαμόρφωση ή μη του σχεδιασμού, στο είδος του σχεδιασμού και επομένως και στην διάρθρωση και τη σημασία των κέντρων.

Οι τρεις αυτές κατηγορίες είναι:

- οι πολιτικοί (τοπικοί άρχοντες αλλά και πολιτική εξουσία γενικότερα),
- οι τεχνοκράτες (ως στελέχη της διοίκησης και ως ελεύθεροι επαγγελματίες),
- ο πληθυσμός (κάτοικοι, εργαζόμενοι, επισκέπτες, επιχειρηματικοί φορείς, μη κερδοσκοπικοί οργανισμοί).

Και οι τρεις παραπάνω ομάδες είναι οι "άνθρωποι της πόλης", είναι αυτοί που ανήκουν στην πόλη, αλλά και αυτοί στους οποίους, κατά κάποιο τρόπο η πόλη ανήκει. Είναι αυτοί που καθορίζουν τις τύχες της αλλά και υφίστανται τις συνέπειες της τυχόν ανεπάρκειάς της.

Το μέλλον της κάθε πόλης και των κέντρων της είναι στα χέρια "των ανθρώπων της" – Η αστική διακυβέρνηση

Τι θα έπρεπε, θεωρητικά τουλάχιστον να χαρακτηρίζει αυτές τις τρεις ομάδες ανθρώπων της πόλης, ώστε να έχουμε ένα θετικό αποτέλεσμα; Προφανώς είναι απαραίτητο να διαπιστώνονται στον ανθρώπινο παράγοντα χαρακτηριστικά όπως νοοτροπία δημοκρατική και αλτρουιστική –σε αντίθεση με την ατομικιστική- γνώση αλλά και πολιτισμός γενικότερα. Παράλληλα απαιτείται εξασφάλιση της καλύτερης δυνατής επικοινωνίας, ανάμεσα στους ανθρώπους των διαφόρων ομάδων αλλά και ανάμεσα στους ανθρώπους της κάθε ομάδας. Και τούτο γιατί ο σχεδιασμός δεν φτάνει να είναι επιστημονικά ικανοποιητικός. Πρέπει να εγκριθεί από την πολιτική εξουσία αλλά και να γίνει αποδεκτός από τον πληθυσμό.

Όμως εδώ εμφανίζονται αντιδιαμετρικά συμφέροντα. Όπως είναι γνωστό και προαναφέρθηκε, στις ανεπτυγμένες χώρες η οικονομία της αγοράς είναι ο πρωταρχικός παράγων ανάπτυξης, άρα και ευημερίας. Όμως στις ίδιες αυτές χώρες οι κινήσεις πολιτών με τη μορφή μη κερδοσκοπικών οργανισμών ή απλών ομάδων πληθυσμού αποκτούν ολοένα και μεγαλύτερη σημασία. Τέλος, ομοίως στις ανεπτυγμένες χώρες, υπάρχει μια παράδοση στο σχεδιασμό του χώρου και εμφανίζονται και τεχνικές σύγχρονες που τον υποβοηθούν. Έτσι γεννήθηκε τα τελευταία χρόνια η διαδικασία της αστικής διακυβέρνησης (urban governance). Στην ουσία πρόκειται για μια σε μόνιμη βάση επικοινωνία σε όλες τις φάσεις του σχεδιασμού και της διαμόρφωσης μιας πολιτικής απ' τη μια μεριά του φορέα που έχει την ευθύνη του πολεοδομικού σχεδιασμού και από την άλλη οργανώσεων ή ομάδων πληθυσμού που συνδέονται με το αποτέλεσμα του σχεδιασμού (Hall, 2000: 163-339). Το σκεπτικό είναι ότι, ο σχεδιασμός πρέπει να είναι δημοκρατικός. Δηλαδή δεν πρέπει να έχει αρχίσει ένα έργο και τότε να ρωτάμε τον πληθυσμό αν το θέλει. Το ερώτημα θα πρέπει να τεθεί από πολύ νωρίτερα, ώστε να υπάρχει συναίνεση.

Βέβαια προϋποτίθεται, ότι ο φορέας του πολεοδομικού σχεδιασμού είναι συγκεκριμένος και η αρμοδιότητά του δεν αμφισβητείται. Μια ισχυρή τοπική αυτοδιοίκηση, όπως λ.χ. στις χώρες της δυτικής και βόρειας Ευρώπης, είναι σε θέση να έχει στους κόλπους της και το φορέα σχεδιασμού της κάθε πόλης. Τούτο σε άλλες χώρες αναπτυσσόμενες δεν ισχύει. Ούτε και στην Ελλάδα οι δικαιοδοσίες της Τοπικής Αυτοδιοίκησης στο πολεοδομικό σχεδιασμό είναι όσες θα πρέπει να είναι.

Σε κάθε περίπτωση και ανάλογα με τις συνθήκες που επικρατούν ανά πόλη και ανά χώρα είναι ανάγκη να προσδιορισθούν με σαφήνεια τα "κανάλια" επικοινωνίας ανάμεσα στο φορέα του πολεοδομικού σχεδιασμού και τους παρακάτω εμπλεκόμενους που είναι:

- α) Φορείς σχεδιασμού ανώτερου επιπέδου,
- β) Φορείς κλαδικού ή τομειακού σχεδιασμού,
- γ) Φορείς τομέων της ιδιωτικής επιχειρηματικής δραστηριότητας (εργοδοτών και εργαζομένων),
- δ) Μη κερδοσκοπικοί οργανισμοί (περιβαλλοντικοί κ.ά.),
- ε) Πολίτες ως άτομα ή μικρές ομάδες.

Ειδικά στα κέντρα των πόλεων το πλήθος των εμπλεκόμενων είναι εξαιρετικά μεγάλο και αν δεν θέλουμε ο σχεδιασμός να μείνει μόνο σε θεωρητικό επίπεδο, να διακοπεί, ή να στρεβλώσει, πρέπει οι εμπλεκόμενοι να ενημερωθούν και να ενεργοποιηθούν έγκαιρα. Όμως, η ενεργοποίηση αυτή των εμπλεκόμενων δεν σημαίνει μόνο κάποιες παλαιού τύπου διαδικασίες που καταλήγουν σε συμφωνία ή διαφωνία. Σημαίνει περισσότερο έναν "συνσχεδιασμό" χώρου και δραστηριοτήτων, ώστε το τελικό αποτέλεσμα να προκύψει ως άθροισμα συμβατών δράσεων του καθενός, είτε αυτές ανήκουν στο δημόσιο, είτε στον ιδιωτικό τομέα. Δηλαδή η πολιτική ηγεσία πρέπει να συσκέπτεται με τον πολίτη και να συνδημιουργεί και όχι μόνο να επιτρέπει προσφυγές του (λ.χ. στο Σ.τ.Ε.), όταν είναι όλα αποφασισμένα και προωθούνται (Levenste, 2002: 11-2).

Η κάθε χώρα αλλά και η κάθε πόλη, όπου εφαρμόζονται μορφές αστικής διακυβέρνησης, ακολουθεί τις –γι' αυτήν- πιο αποτελεσματικές πρακτικές. Το κοινό χαρακτηριστικό είναι, ότι η κάθε πρακτική αποτελεί τη χρυσή τομή ανάμεσα στον πλήρως ελεγχόμενο από τον ευρύτερο δημόσιο τομέα σχεδιασμό και την ασύδοτη δράση (*laissez faire*) της ιδιωτικής πρωτοβουλίας.

Ας υπενθυμίσουμε εδώ, ότι ιδιαίτερα στα κέντρα υπήρχε ανέκαθεν η συνύπαρξη εξουσίας και πολίτη. Ζητούμενο σήμερα είναι ο σχεδιασμός εκ μέρους της πολιτείας, να μην έχει την απολυταρχική ή πατερναλιστική μορφή του παρελθόντος, αλλά και η δράση του πολίτη να είναι μέρος του σχεδιασμού και όχι να προέρχεται από αντικοινωνικές και ατομικιστικές νοοτροπίες. Η αστική διακυβέρνηση αποτελεί μια πρόκληση, αφού φιλοδοξεί να ωθήσει προς την κατεύθυνση αυτή τις εξελίξεις στην πόλη. Για τούτο πρέπει να δοκιμαστεί.

Η περίπτωση της Πρωτεύουσας

Θα ήταν πολύ απλό –ως άσκηση επί χάρτου- προσπαθώντας να απαντήσουμε στο ερώτημα του τίτλου σχετικά με τα αναμενόμενα συγκεντρωτικά ή αποκεντρωτικά σχήματα κέντρων στις πόλεις, να παρουσιάζαμε μια σειρά από εναλλακτικά μοντέλα (Αραβαντινός, 1972: Γ13-5). Ανάμεσα σ' αυτά και κάπου στο μέσον, μεταξύ των απόλυτα συγκεντρωτικών μοντέλων (π.χ. μονοκεντρικών) και των άκριτα φυγοκεντρικών (π.χ. της διάχυσης στην όλη πόλη και έξω απ' αυτήν), θα έκαναν την εμφάνισή τους και αρκετά πιο "συμβιβαστικά". Αυτά συναντάμε σχεδόν σε όλα τα ρυθμιστικά και τα Γενικά Πολεοδομικά Σχέδια των πόλεων της Ελλάδας που συντάχθηκαν κατά καιρούς. Το αυτό ισχύει και για όλα τα Σχέδια που συντάχθηκαν τα τελευταία 40 χρόνια για την ευρύτερη Αθήνα (Γεράρδη, 1997: 238-39). Ας σταθούμε λίγο σ' αυτά.

Συγκεκριμένα στη δεκαετία του '60, στο τότε Υπουργείο Δημοσίων Έργων (αρμόδιος διευθυντής Προκόπης Βασιλειάδης), το πρώτο Ρυθμιστικό Σχέδιο. Βασικός στόχος του σχεδίου αυτού ήταν να εξασφαλισθεί η πολυκεντρικότητα και αποκέντρωση μέσα στην όλη περιοχή μελέτης. Χαρακτηριστικό ήταν και το "σύνθημα" της μελέτης: "πόλεις εντός πόλεως". Έτσι προβλέφθηκαν 19 "αυτάρκειες" πόλεις, από τις οποίες οι 18 μέσα στο Λεκανοπέδιο και 1 στο Θριάσιο Πεδίο (τα Μεσόγεια δεν ανήκαν στην περιοχή μελέτης), με ισάριθμα κέντρα. Μεταξύ αυτών ήταν και τα κέντρα των Δήμων Αθήνας και Πειραιά (ΥΔΕ, 1965: Σχέδια Πρότασης).

Ένα δεύτερο σχέδιο με τον τίτλο Χωροταξικό Αθήνας (ΧΩΑ) συντάχθηκε στις αρχές της δεκαετίας του '70 από το γραφείο του Κ. Δοξιάδη, μετά από ανάθεση του τότε Υπουργείου Συντονισμού και αναφερόταν σε όλη την Αττική (Δοξιάδη Γραφείο, 1976). Διαπιστώνοντας την συμφόρηση των κεντρικών λειτουργιών στα υφιστάμενα τότε κέντρα, κυρίως της Αθήνας και του Πειραιά, προτάθηκε στο σχέδιο αυτό η δημιουργία ενός νέου διοικητικού κέντρου της πρωτεύουσας, παράλληλα προς την Εθνική οδό Αθηνών-Λαμίας και κυρίως στην περιοχή Τατοΐου. Ας θυμίσουμε ότι μια δεκαπενταετία νωρίτερα ο Κ. Δοξιάδης προβλέποντας ένα γιγαντισμό της Αθήνας είχε ήδη διατυπώσει την πρότασή του για δημιουργία ενός νέου κέντρου Υπουργείων στο Τατόι (Δοξιάδης, 1960).

Το τρίτο Σχέδιο με τίτλο "Σχέδιο Πλαίσιο – Πρωτεύουσα 2000" συντάχθηκε το 1979 από το τότε Υπουργείο Δημοσίων Έργων (Υπουργός Στ. Μάνος). Σ' αυτό προτάθηκε ένα ολιγοπολικό μοντέλο ανάπτυξης 9 κέντρων σε ισάριθμα "διαμερίσματα", στα οποία χωρίστηκε η Αττική. Ας σημειωθεί ότι ένα μεγάλο μέρος των κέντρων αυτών θα ήταν καινούργια, όπως π.χ. τα κέντρα του Αγ. Θωμά (κοντά στην Λεωφόρο Κηφισίας και στο Ολυμπιακό Στάδιο), του Ελληνικού, της Μάνδρας κ.ά. (Πρεβελάκης, 1984: 301-305 και 2001: 65-72).

Το 1983 στο ΥΧΟΠ (πρώην ΥΔΕ, μετέπειτα ΥΠΕΧΩΔΕ), εκπονήθηκε το επόμενο Ρυθμιστικό Σχέδιο (Υπουργός Αντώνης Τρίτσης). Σ' αυτό επιδιώκεται να αναπτυχθεί μια πολυκεντρική πόλη, να ενισχυθούν τα υφιστάμενα κέντρα δήμων κ.ά. και να αποσυμφορηθούν

τα κέντρα Αθήνας και Πειραιά. Έτσι διαμορφώνεται η εξής "πυραμίδα" κέντρων:

- Μητροπολιτικό (Αθήνα – Πειραιάς).
- Χωροταξικής υποενοτήτας (Μέγαρα – Λαύριο – Καπανδριτή – Αίγινα),
- Δήμου με υπερτοπική σημασία (Γλυφάδα, Ηλιούπολη, Ν. Σμύρνη, Καλλιθέα, Ζωγράφου, Ν. Ιωνία, Χαλάνδρι, Περιστερί κ.ά. – σύνολο Λεκανοπεδίου 17),
- Δήμου (31 στο Λεκανοπέδιο)
- Συνοικίας,
- Γειτονιάς.

Το ρυθμιστικό αυτό σχέδιο έγινε Νόμος το 1985 και με ορισμένες τροποποιήσεις ισχύει μέχρι σήμερα.

Το 1991 επιχειρήθηκε ένας επαναπροσδιορισμός κέντρων με την προσθήκη ακόμα τεσσάρων "ισχυρών" νέων κέντρων στο χώρο του Λεκανοπεδίου (Μελέτη ΥΠΕΧΩΔΕ, Υπεύθυνος Β. Χαρίσης). Αυτά ήταν στο Στρατόπεδο ΚΕΒΟΠ Χαϊδαρίου στις Αχαρνές, στη Νερατζιώτισσα Αμαρουσίου και στο Ελληνικό. Και αυτός ο σχεδιασμός έμεινε ανενεργός.

Σήμερα βρίσκονται σε εξέλιξη ακόμη δύο προσπάθειες συνολικής θεώρησης της δομής της πρωτεύουσας, στις οποίες εντάσσεται και το αντικείμενο του συστήματος κέντρων. Η μία αφορά την επικαιροποίηση ή και αναθεώρηση του ισχύοντος Ρυθμιστικού Σχεδίου και έχει αναληφθεί από τον αρμόδιο Οργανισμό Ρυθμιστικού Σχεδίου και Προστασίας Περιβάλλοντος της Πρωτεύουσας. Η δεύτερη προσπάθεια αποτελεί το "Στρατηγικό πλαίσιο χωρικής ανάπτυξης Αθήνας – Αττικής", ερευνητικό πρόγραμμα που συντάσσεται στον τομέα Πολεοδομίας και Χωροταξίας του (επιστημονική υπεύθυνη κα Κλ. Γεράρδη, αναπλ. Καθηγήτρια), με τη συνδρομή εργαστηρίων του ΕΜΠ και του Παντείου Πανεπιστημίου καθώς και γραφείων μελετών και με ανάθεση του ΥΠΕΧΩΔΕ. Δεδομένου ότι δεν έχουν ολοκληρωθεί οι παραπάνω δύο εργασίες, αποφεύγεται εδώ αναφορά σ' αυτές.

Ποιά ήταν η τύχη όλων αυτών των προσπαθειών συνολικού σχεδιασμού των τελευταίων 40 ετών; Κατά μια εκδοχή και με τη διαπιστώνοντας ότι η κατάσταση στην Αττική και ειδικότερα στα κέντρα της ακολούθησε περισσότερο την αρχή του "laissez faire" και λιγότερο του συντονισμένου σχεδιασμού, προκύπτει ότι η αποτελεσματικότητα των ρυθμιστικών υπήρξε από μηδενική ως μηδαμινή.

Κατά μια άλλη εκδοχή τα πράγματα οδηγήθηκαν προς την ορθή κατεύθυνση. Και τούτο γιατί, ενώ στο παρελθόν κυριαρχούσε η "λογική" των ρυμοτομικών σχεδίων, σήμερα υφίσταται ένας "μπούσουλας" συνολικής ανάπτυξης και κάποια τμήματά του, έστω αποσπασματικά, πραγματοποιούνται. Αυτό το βλέπουμε π.χ. στο Ιστορικό Κέντρο της Αθήνας, στην προσπάθεια ενοποίησης των αρχαιολογικών χώρων στα ενθαρρυντικά αποτελέσματα πεζοδρομήσεων, εξωραϊσμού δημόσιων χώρων, εικόνας πόλης κ.λπ. (ΣΠΕ/ΕΜΠ, 1996· ΕΑΧΑ Α.Ε. 2002). Το βλέπουμε ακόμα και σε κάποιες –έστω άτολμες– βελτιώσεις των όρων δόμησης καθώς και στα εκτεταμένα έργα υποδομής, μέρος βέβαια των οποίων προωθήθηκε λόγω των

Ολυμπιακών Αγώνων 2004.

Όμως οι διαδικασίες "ανατροπών", στις οποίες αναφερθήκαμε στα προηγούμενα κεφάλαια υπήρξαν και είναι ισχυρότερες του διατιθέμενου "οπλοστασίου" εκ μέρους του σχεδιασμού. Αυτό γίνεται ορατό "με γυμνό οφθαλμό" και σε όλο το σύστημα των κέντρων. Η ισχυροποίηση ανεπιθύμητων κέντρων, ο μαρασμός των καθιερωμένων αλλά και η προσφερόμενη ανεπίτρεπτη ποιότητα και εικόνα τους το αποδεικνύουν. Οι αντιμαχόμενες "παρατάξεις", δυνάμεις, ομάδες συμφερόντων στα κέντρα είναι πολλές, ενώ ο ουσιαστικός κοινωνικός χώρος και ιδιαίτερα ο δημόσιος συνεχώς μειώνεται.

Όλα καταδεικνύουν την ανάγκη να επιτευχθούν "συμφωνίες" πάνω στη χρήση του χώρου στα κέντρα. Άρα και εδώ πρέπει να γίνει προσπάθεια για αστική διακυβέρνηση (urban governance), όπως προαναφέρθηκε. Φυσικά η στρατηγική και ο σχεδιασμός και των κέντρων, όπως και του χώρου χρειάζεται την επικαιροποίηση. Αυτή πράγματι προωθείται από τις δύο παράλληλες προσπάθειες που προαναφέρθηκαν (Ρυθμιστικό-Στρατηγικό πλαίσιο), αρκεί να διατηρηθούν συντονισμένες. Εξ' άλλου υφίστανται και τομεακές ερευνητικές και λοιπές μελετητικές εργασίες, τόσο στον διεθνή χώρο όσο και για άλλες πόλεις της Ελλάδας (ΥΠΕΧΩΔΕ-Οργ. Ρυθμ. Θεσ/νίκης, 1999 κ.ά.).

Οι αναγκαίες προτεραιότητες ως προς το σύστημα των κέντρων της Πρωτεύουσας

Φυσικά όλοι έχουν αντιληφθεί ότι τα κυρίως κέντρα, της Αθήνας και του Πειραιά απαιτούν ποιοτική αναβάθμιση και τονισμό του ρόλου τους ως διεθνών και περιφερειακών πολιτιστικών, κοινωνικών και επιχειρηματικών πόλων. Ενδέχεται να διαπιστωθεί η ανάγκη για επέκτασή τους. Θα πρέπει όμως τότε να τεθούν κάποιες προϋποθέσεις όπως:

- α) Να αποφευχθεί η γνωστή ταινιακή ανάπτυξη πάνω σε κύριους οδικούς άξονες και να επιτευχθεί μια πολύ πιο συγκροτημένη πολεοδομική σύνθεση (urban design) κέντρου (Loukaitou-Sideris και Banerjee: 35-70, 299-308).
- β) Να χρησιμοποιηθούν επιστημονικά αποδεκτά ποσοτικά πρότυπα οικοδομικών μεγεθών και ακάλυπτου χώρου και όχι παρόμοια με αυτά που πνίγουν σήμερα τα κέντρα.
- γ) Οι χρήσεις που θα προστεθούν να είναι απαραίτητες και όχι από αυτές που διατίθενται σε υπερπροσφορά.

Ειδικότερα ως προς το Ιστορικό Κέντρο της Αθήνας, η επαύξηση του οικοδομικού όγκου και η πυκνωση των λειτουργιών του θα πρέπει να αποκλεισθούν. Υπάρχουν λόγοι λειτουργικοί, ιστορικοί, μορφολογικοί, κυκλοφοριακοί αλλά και ασφαλείας που επιβάλλουν αυτή την απαγόρευση.

Ο υπαίθριος χώρος (δημόσιος, ημιδημόσιος και ιδιωτικός), πρέπει να χαρακτηριστεί ως "αγαθόν εν ανεπαρκεία" και να τεθεί ως στόχος η επαύξησή του (Αραβαντινός και Κοσμάκη 1988: 137-69· Οικονόμου, 1995: 454). Όμως ο διατιθέμενος για τα τροχοφόρα υπαίθριος

δημόσιος χώρος είναι ανάγκη σταδιακά να περιορίζεται. Έτσι θα επαυξάνεται ο ουσιαστικός κοινωνικός χώρος του κέντρου της πόλης. Η θλιβερή κατάσταση της μετατροπής των πεζοδρομίων σε "μηχανοδρόμια", της μη αποτελεσματικής αστυνόμευσης των λοιπών "διαδρόμων" των πεζών (πεζοδρόμοι, πλατείες, ζώνες πρασίνου, διαβάσεις πεζών κ.λπ.), πρέπει επιτέλους να αρχίσει να βελτιώνεται.

Η είσοδος στο κέντρο ενός απαράδεκτα μεγάλου αριθμού τροχοφόρων παντός τύπου δεν δικαιολογείται πλέον. Τα επιφανειακά Μέσα Μαζικών Μεταφορών με την προσθήκη σ' αυτά και του ΜΕΤΡΟ, είναι ήδη σε θέση –αν τους το επιτρέψουν τα λοιπά τροχοφόρα– να αυξήσουν το μεταφορικό τους έργο. Όμως επ' αυτού χρειάζονται όχι μόνο πρόγραμμα, σχέδιο διαχείρισης του χώρου και σχετικές ρυθμίσεις αλλά και μια σταυροφορία ενημέρωσης. Ήδη έχουμε συντάξει τύπους γραμμάτων προς Διοικητές Τραπεζών, Υπεύθυνους Υπουργείων και άλλων Οργανισμών με γραφεία στο κέντρο της Αθήνας, για την ενθάρρυνση των στελεχών τους και λοιπών εργαζομένων, όπως κινούνται από τις κατοικίες τους προς τις θέσεις απασχόλησής τους με ΜΜΜ, με τα πόδια ή με ποδήλατο και αποφεύγουν την χρήση αυτοκινήτων, μοτοσυκλετών ή ταξί (Αραβαντινός κ.ά., 2001: 77-9). Η διανομή εισιτηρίων διαρκείας για ΜΜΜ από τους εργοδότες και από τους λοιπούς προϊσταμένους Οργανισμών και επιχειρήσεων προς όλους τους εργαζόμενους στο κέντρο είναι μια πρακτική που αποδίδει σημαντικούς καρπούς σε πόλεις του εξωτερικού. Για παράδειγμα, δημοσιογραφικοί οργανισμοί (π.χ. το περιοδικό "STERN" στο κέντρο του Αμβούργου), έχουν επιτύχει κάτι τέτοιο. Ας φανταστούμε λοιπόν πόσο καλύτερη θα ήταν η πόλη –και για τις επιχειρήσεις και για τους εργαζόμενους και για τους συναλλασσόμενους– αν λ.χ. εφαρμόζοταν κάτι τέτοιο από τους Οργανισμούς που έχουν έδρα στο Εμπορικό Τρίγωνο της Αθήνας, όπως π.χ. στην Πλατεία Καρύτση και την οδό Χρήστου Λαδά, που σήμερα έχουν μετατραπεί σε ένα θλιβερό χώρο στάθμευσης από ομάδες εργαζομένων.

Μια άλλη ανάγκη για τα καθιερωμένα κέντρα είναι η εξασφάλιση ενός μέλλοντος για το σχολάζοντα οικοδομικό πλούτο. Τούτος μπορεί να είναι διατηρητέος άλλα και μη διατηρητέος. Για τον τελευταίο δεν πρέπει να αποκλείεται η κατεδάφιση, ή έστω η αντικατάσταση αλλά με μικρότερο όγκο. Ας τεθεί επομένως και εδώ η αναγκαιότητα για υποβιβασμό των Συντελεστών Δόμησης και γενικότερα για φιλικότερες–προς τον άνθρωπο, το περιβάλλον, την πολιτιστική κληρονομιά–μορφές και όρους δόμησης. Ως προς τον διατηρητέο οικοδομικό πλούτο, πρέπει οπωσδήποτε να γίνει χρήση του θεσμού της μεταφοράς του Σ.Δ., ώστε να μην υπάρξει περαιτέρω επαύξηση οικοδομικού όγκου στα ήδη υπερφορτισμένα κέντρα αλλά και στο κάθε κτήριο. Γενικά στα διατηρητέα ορθώνεται έντονα το οικονομικό θέμα, ιδίως μάλιστα όταν τεθούν–όπως και πρέπει–περιορισμοί ως προς τις ανεπιθύμητες και υπερπροσφερόμενες χρήσεις. Επ' αυτού προωθείται από την "Ενοποίηση Αρχαιολογικών Χώρων Α.Ε." προσπάθεια κινητοποίησης Τραπεζών που θα αναλάβουν ή και θα διευκολύνουν τους ιδιοκτήτες στην αποκατάσταση ακινήτων (Αραβαντινός κ.ά., 2001: 64-6).

Ποιό είναι το μέλλον των υπόλοιπων –πλην της Αθήνας και του Πειραιά- κέντρων στην πρωτεύουσα και ποιες κατευθύνσεις θα μπορούσαν να δοθούν; Ας αναφερθούν διαγραμματικά κάποιες θέσεις μας:

- 1) Και για τα υπόλοιπα καθιερωμένα και απαραίτητα κέντρα απαιτείται σχεδιασμός αλλά και μελέτες αστικής σύνθεσης (urban design), για μια ουσιαστική αναβάθμιση και ενίσχυση του ρόλου τους, της λειτουργίας τους και της εικόνας τους.
- 2) Είναι ανάγκη να αποθαρρυνθεί η άκριτη διασπορά των κεντρικών λειτουργιών οπουδήποτε, μέσα κι' έξω απ' την πόλη,
- 3) Ομοίως θα πρέπει να μπου φραγμοί στην γραμμική παράθεση κεντρικών λειτουργιών κατά μήκος του κυρίου οδικού δικτύου (ΣΠΕ/ΕΜΠ, 2001:189-316),
- 4) Οι τάσεις προς περαιτέρω διόγκωση των κεντρικών λειτουργιών προς τις κατευθύνσεις: (α) βόρεια (Λ.Κηφισίας, Βόρεια Προάστεια), (β) ανατολικά (Μεσόγεια) και (γ) Νοτιοανατολικά (από Φάληρο μέχρι Σούνιο), δεν θα χαλιναγωγηθούν ικανοποιητικά, αν δεν επιχειρηθεί μια οργανωμένη αντιδιαμετρική ώθηση. Αυτή εξειδικεύεται, κατά τη γνώμη μας, με την δημιουργία τριών νέων ή σχεδόν νέων ισχυρών κέντρων (Αραβαντινός, 1999: 55).

A. Στον Ελαιώνα,

B. Στο Θριάσιο Πεδίο και

Γ. Στην πεδιάδα των Μεγάρων.

Ειδικότερα για το τέταρτο σημείο ας σημειωθεί, ότι και για τα τρία αυτά κέντρα έχουν γίνει και στο παρελθόν αναφορές σχεδόν σε όλα τα προηγηθέντα ρυθμιστικά σχέδια. Μάλιστα για τον Ελαιώνα συντάχθηκαν ειδικές εργασίες και έχουν γίνει και θεσμοθετήσεις (ΕΜΠ Ομάδα μελέτης Ελαιώνα, 1992· Βασενχόβεν, 1995: 375-401). Εμείς όμως επιμένουμε εδώ, ότι ειδικά γι' αυτά τα τρία κέντρα δεν αρκεί μόνο να προβλεφθούν σε κάποιο επίσημο σχέδιο, αλλά απαιτείται μια άμεση επεμβατική δράση. Η εμπειρία υλοποιήσεων υπάρχει σε άλλους τομείς, (π.χ. συγκροτήματα κατοικιών οργανωμένης δόμησης, όπως π.χ. προγράμματα ΟΕΚ, Ολυμπιακό χωριό κ.ά. έργα κλαδικών Υπουργείων, ΟΣΚ, ΕΤΒΑ, Γ.Γ.Α.), αλλά όχι αναφορικά με μεγάλα κέντρα ευθύνης του δημοσίου. Είναι καιρός να επιχειρηθεί και τούτο. Οι πραγματοποιήσεις στο εξωτερικό μπορούν να μας διδάξουν (π.χ. Defense – Paris, City Nord – Hamburg, Donnau City – Wien κ.ά., Αραβαντινός, 1997:189, 537-539).

Στα τρία αυτά κέντρα της Δ. Αττικής η έμφαση στους παραγωγικούς και επιχειρηματικούς τομείς (που δεν είναι μόνο ο δευτερογενής και ο τριτογενής αλλά και ο πρωτογενής), αλλά οπωσδήποτε και στον πολιτιστικό τομέα καθώς και στον κοινωνικό και ψυχαγωγικό, θα τα καταστήσει ισχυρούς αναπτυξιακούς και κοινωνικούς πόλους. Προϋπόθεση είναι ο σχεδιασμός τους να γίνει με επιστημονική πληρότητα αλλά και συνθετική φαντασία. Η πρωτεύουσα του 21^{ου} αιώνα χρειάζεται νέα "σημεία αναφοράς". Η θέση και οι κυκλοφοριακές συσχετίσεις και των τριών αυτών κέντρων εγγυώνται την επιτυχία τους.

Αυτό που δεν χρειάζεται η πρωτεύουσα είναι η μοιρολατρική, δουλική αποδοχή της

συνέχισης των "τάσεων", με αποτέλεσμα την χαοτική διάχυση παντού κεντρικών χρήσεων και την τερατογέννεση ανεξέλεγκτων "συγκροτημάτων", όπου κάποιοι "αποφασίζουν", πιστεύοντας ότι η καλύτερη βραχυχρόνια επένδυσή τους είναι τα κέντρα.

Εν όψει των Ολυμπιακών Αγώνων 2004 η Αθήνα έχασε την ευκαιρία να αποκτήσει ένα νέο πρόσωπο. Οι αθλητικές λειτουργίες που προστίθενται για τις ανάγκες των αγώνων και που ενδεχομένως θα παρακαμάσουν αργότερα, δεν αρκούν για να βελτιώσουν το πρόσωπο της πρωτεύουσας. Ευτυχώς, με την ευκαιρία των αγώνων και των κοινοτικών ενισχύσεων, προωθούνται σημαντικά έργα υποδομής. Αυτό ήταν απαραίτητο από δεκαετίες, αφού το μεταπολεμικό οικοδομικό "μπουμ" δεν συνοδεύτηκε και με υποδομές.

Επίλογος

Κανείς δεν μπορεί να αποκλείσει ότι στο μέλλον θα υπάρξουν πόλεις χωρίς "ορατά" δηλαδή συμβατικά και καθιερωμένα κέντρα. Η νέα τεχνολογία και οι λοιπές εξελίξεις επιτρέπουν κάτι τέτοιο. Ευτυχώς οι κοινωνικές και επικοινωνιακές ανάγκες του ανθρώπου θα αποσοβήσουν μετά βεβαιότητας την γενίκευση του μοντέλου της "α-κεντρικής" πόλης.

Η ιστορία των κέντρων των πόλεων ταυτίζεται σχεδόν με την ιστορία του πολιτισμού. Η οικονομική ανάπτυξη και η ευμάρεια ασφαλώς αποτελούν στόχους, που και αυτοί εξειδικεύονται στα κέντρα. Όμως σήμερα στον ανεπτυγμένο κόσμο ο πολιτισμός, η κουλτούρα, η πνευματική, νοητική και ψυχική ανέλιξη του ανθρώπινου παράγοντα πρέπει να είναι από τα κύρια ζητούμενα (Δέφνερ, 1999: 95-124).

Για τούτο είναι μεγάλη η ευθύνη των πολεοδομών και των λοιπών ειδικών επιστημόνων, αλλά πρώτιστα των πολιτικών και των αρμοδίων, ώστε να προωθηθεί η καλύτερη δυνατή οργάνωση των χώρων πολιτισμού και κοινωνικής επαφής που είναι τα κέντρα.

Βιβλιογραφία

- Αίσωπος Ι., Σημαιοφορίδης Γ. και Ascher F. (1997), Άρθρα και συνεντεύξεις στο περιοδικό *Μετάπολις*, Τεύχος 1, Αθήνα.
- Aravantinos A. (1963), *Grosstaedtische Einkaufszentren*, Essen: Vulkan Verlag.
- Αραβαντινός Α. (1972), *Στοιχεία Πολεοδομίας – Λειτουργία οικισμού – Πολεοδομικά Μελέται*, Αθήνα (κεφάλαιο Γ: Κεντρικά και κοινωφελείς λειτουργίες).
- Αραβαντινός Α. κ.ά., (1984), *Πολεοδομικός Σχεδιασμός – Θέματα από τη Θεωρία και την Πρακτική*, Αθήνα: ΕΜΠ.
- Αραβαντινός Α. κ.ά. (1997), *Πολεοδομικός Σχεδιασμός – Για μια Βιώσιμη Ανάπτυξη του Αστικού Χώρου*, Αθήνα: Εκδόσεις Συμμετρία.
- Αραβαντινός Α. (2001), "Η Ευρωπαϊκή και η Ελληνική πόλη στον 21^ο αιώνα", συγχρό 1 (από τον ΟΠΕΚ Ηρακλείου Κρήτης): 147-66.
- Αραβαντινός Α. (συντον.), Κουρβαράς Β., Πιτούλη Κ., Φωτιάδης Α., Αυγουστάτου Δ. (2001), *Εμπορικό Τρίγωνο Αθήνας – Έκθεση Δυνατοτήτων 2001*, Αθήνα: Ενοποίηση Αρχαιολογικών Χώρων Α.Ε..
- Βασενχόβεν Λ. (1995), "Αστικές αναπλάσεις σε μια σύγχρονη μεγαλούπολη: Η περίπτωση του Ελαιώνα", στο Γεωργουλής Δ. (επιμ.) κ.ά. (1995): 375-401.
- Γεράρδη Κ. (1997), "Ρυθμιστικά Σχέδια μητροπολιτικών περιοχών – Η περίπτωση της ευρύτερης Αθήνας", στο Αραβαντινός Α. κ.ά. (1997): 237-49.
- Γεωργουλής Δ. (επιμ.) (1995), *Κείμενα στη Θεωρία και στην Εφαρμογή του Πολεοδομικού και του Χωροταξικού Σχεδιασμού*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Γραφείο Δοξιάδη (1976), *Χωροταξικό Σχέδιο ευρύτερης Αθήνας (ανάθεση Υπουργείου Συντονισμού)*. Ως προς τις προτάσεις κέντρων βλ. έκθεση αρ. 16, Τόμος 1 κ.ά..
- Δέφνερ Α. (1999), *Σχεδιασμός για τον Ελεύθερο Χρόνο (Τουρισμός-Πολιτισμός-Αθλητισμός)*, Πανεπιστημιακές παραδόσεις – Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, Βόλος.
- Δοξιάδης Κ. (1960), *Η Πρωτεύουσά μας και το Μέλλον της*, Αθήνα.
- ΕΑΧΑ Α.Ε. (2002), *Βήμα στον πολιτισμό του άστεως. Φάκελος με ενημερωτικό υλικό της εταιρείας "Ενοποίηση Αρχαιολογικών Χώρων Α.Ε."*.
- ΕΜΠ-Ομάδα Μελέτης Ελαιώνα (1992), *Πολεοδομική Οργάνωση και Ανάπλαση Περιοχής Ελαιώνα*. ΕΜΠ και Δήμος Αθηναίων (Ερευνητικό Πρόγραμμα), Αθήνα.
- European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions-Dublin: (1993α) *Innovations for the Improvement of the Urban Environment*, (1993β) *European Conference on Urban Innovations*, (1995) *The Sustainable City – A European Tetralogy*, (1996) *What future for Urban Environment in Europe? Contribution to Habitat II*

- With interviews of Ministers of Urban Affairs in the European Union.
- Hall P. και Pfeiffer U. (2000), *Urban Future 21 – A Global Agenda for Twenty First Century Cities*, London: E & FN Spon.
- Καρύδης Δ. (1995), "Η θεωρητική ένδεια της σύγχρονης Ελληνικής πολεοδομίας", στο Γεωργουλής Δ. (επιμ.) κ.ά.: 233-53.
- Kriesis A., (1965), *Greek Town Building*, Athens: National Technical University of Athens.
- Le Corbusier (1957), *La Charte d'Athènes*, Paris: Les Editions de Minuit. [ελληνική έκδοση 1987, Αθήνα: Ύψιλον]
- Levevre P. (2002), "Good Governance – Interactive conference: Informing, debating, deciding", στο *Environmental for Europeans* (Magazine of the Directorate General for the Environment) No. 10, April 2002, European Commission: 11.
- Loukaitou – Sideris A. και Bayerjee T. (1998), *Urban Design Down Town – Poetics and Politics of Form*, Berkeley/Los Angeles/London: University of California Press.
- Οικονόμου Δ. (1999), "Πολιτική γης και εφαρμογή πολεοδομικών σχεδίων" στο Οικονόμου Δ. και Πετράκος Γ. (επιμ.) κ.ά. (1999): 447-55.
- Οικονόμου Δ. και Πετράκος Γ. (επιμ.) (1999), "*Η Ανάπτυξη των Ελληνικών Πόλεων – Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις Αστικής Ανάλυσης και Πολιτικής*", Βόλος/Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας/Gutenberg.
- Πρεβελάκης Γ. (1984) "Πρόσφατες προσπάθειες για την οργάνωση του αστικού χώρου στην Ελλάδα", στο Αραβαντινός κ.ά. (1984): 285-320.
- Σαρηγιάννης Γ. (1985), *Εισαγωγή στην Ιστορία και Θεωρία της Πόλης*, Αθήνα.
- Σερράος Κ. (2000), "Η διάρθρωση εντατικών χρήσεων γης μέσα από την πρακτική του Γενικού Πολεοδομικού Σχεδιασμού στην Ελλάδα – Σχετικές κατευθυντήριες αρχές", στο ΣΠΕ/ΕΜΠ (2000), Χρήσεις γης και κυκλοφορία στο κύριο οδικό δίκτυο (κείμενα εισηγήσεων Σεμιναρίων Κέντρου Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης 1998-99), Αθήνα: ΕΜΠ, 27-35.
- Σκάγιαννης Π. (1999), "Πόλεις και τηλεπικοινωνίες", στο Οικονόμου και Πετράκος (επιμ.): 231-45.
- ΣΠΕ/ΕΜΠ (1996), *Εμπορικό Τρίγωνο Κέντρου Αθήνας – Πολεοδομική Έρευνα και Προγραμματισμός Αναβάθμισης* (ερευνητικό πρόγραμμα του Σπουδαστηρίου Πολεοδομικών Ερευνών ΕΜΠ για το Δήμο Αθηναίων), Αθήνα: Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας.
- ΣΠΕ/ΕΜΠ (2001), *Χρήσεις Γης στο Κύριο Οδικό Δίκτυο – Δράσεις για την Αντιμετώπιση της Γραμμικής Παρόδιας Δόμησης* (Ερευνητικό πρόγραμμα του Σπουδαστηρίου Πολεοδομικών Ερευνών ΕΜΠ για το ΥΠΕΧΩΔΕ), Αθήνα: Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας.
- Τέιλορ Τ., (1997), *Πολυπολιτισμικότητα*, Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις.
- ΥΠΕΧΩΔΕ-Οργανισμός Ρυθμιστικού Σχεδίου Θεσσαλονίκης – ΑΠΘ. Τομέας Πολεοδομίας

- Χωροταξίας και Περιφερ. Ανάπτυξης (1999), *Θεσσαλονίκη, Μείωση της Μονοκεντρικότητας στο Πολεοδομικό Συγκρότημα και ο Ρόλος του Τριτογενή Τομέα* (Ερευνητική ομάδα Γρηγ. Καυκαλάς κ.α.), Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτη.
- Υπουργείο Δημοσίων Έργων (1965), Ρυθμιστικό Σχέδιο Αθήνας (ο σχετικός "Άτλας" με τα σχέδια κυκλοφόρησε κατά τη δεκαετία του 1970).
- Φιλίππιδης Δ. (1990), *Για την Ελληνική Πόλη – Μεταπολεμική Πορεία και Μελλοντικές Προοπτικές*, Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο.